

Het tempeltje van Barger-Oosterveld

W.A.B. VAN DER SANDEN

Het Drentse veen heeft vele bijzondere zaken opgeleverd, maar het meest bijzonder is toch wel het 'tempeltje van Barger-Oosterveld'. Het werd in maart 1957 ontdekt, op enige honderden meters afstand van de rand van de Hondsrug. De vindplaats ligt ten noordoosten van Barger-Oosterveld, in de gemeente Emmen. Gelukkig werd de ontdekking gemeld en konden medewerkers van het Biologisch-Archaeologisch Instituut de blootgelegde resten inmeten, intekenen en fotograferen (Van Zeist en Waterbolk 1960; Waterbolk en Van Zeist 1961). Het gaat om een achtpalig gebouwtje dat rustte op brede planken en dat door de tot ver onder deze planken uitstekende hoekpalen stevig in het veen verankerd was. Tussen de uiteinden van de planken stonden ook nog palen, enkele nog met de bast. Het ca. 2 x 2 m metende geheel was omgeven door een krans van stenen met een diameter van 4 m. Buiten deze krans lagen, te midden van twijgen en hout-schilfers, enkele horenvormige stukken hout, die door de opgravers als uiteinden van vier aan de bovenkant van het gebouwtje bevestigde liggers zijn geïnterpreteerd. Bij deze opmerkelijke structuur zijn geen andere voorwerpen aangetroffen. Een kort na de ontdekking uitgevoerde C14-datering plaatste dit bouwsel in de midden-bronstijd: 3240 ± 65 BP (GrN-1552)¹. Wanneer we dit getal calibreren geeft dat als uitkomst: 1603-1559/1533-1433 v.Chr. (1σ), resp. 1683-1667/1663-1647/1641-1403 v.Chr. (2σ). Dit komt erop neer dat het gebouwtje opgericht is ergens tussen 1700 en 1400 v.Chr. Sinds de publicatie staat het bouwsel bekend als tempeltje. Er is door sommigen een verband gesuggereerd met het grafbestel: de vier palen tussen de brede planken zouden hebben gediend om een boomkist te ondersteunen.

Zelfs in het buitenland geniet het tempeltje bekendheid. In alle grote overzichtstentoonstellingen over de bronstijd in Europa die de afgelopen jaren gehouden zijn (1985: 'Symbols of Power at the time of Stonehenge' in Edinburgh; 1988: 'Avant les Celtes - L'Europe à l'Age du Bronze' in Daoulas, Frankrijk en 1998-2000: 'Gods and heroes of the Bronze Age - Europe at the time of Ulysses' in achtereenvolgens Kopenhagen, Bonn, Parijs en Athene) werd het genoemd of was het aanwezig in de vorm van een replica. De replica die voor de expositie in Edinburgh gemaakt is, kon enkele jaren geleden worden verworven door het Drents Museum en is daar nog steeds te zien in de opstelling 'Offers in het veen' (fig. 1).

Een scherpere datering

Zoals gezegd wijst de beschikbare C14-datering uit dat het gebouwtje in de 17de, 16de of 15de eeuw v.Chr. opgericht zal zijn. Echt nauwkeurig is die datering natuurlijk niet. Omdat voor de bouw eikenhout is gekozen, lag de vraag voor de hand of er wellicht een den-

Fig. 1. De in Edinburgh vervaardigde reconstructie van het tempeltje van Barger-Oosterveld. Foto National Museums of Scotland.

drochronologische datering uitgevoerd kon worden, waardoor er wel een scherpere datering mogelijk zou zijn. Op mijn verzoek heeft Stichting Ring de verschillende constructie-onderdelen in Assen bekeken en een selectie gemaakt van stukken die voor een datering in aanmerking kwamen. Uiteindelijk zijn vier stukken in Amersfoort gemeten (tabel 1; fig. 2). Gelukkig correleerden de monsters onderling goed en konden ze zonder veel problemen worden ingepast in de Noord-Duitse referentiecurve.

monster	inv. nr. Drents Museum	onderdeel *)	aantal spintringen	tot. aantal ringen	datering v.Chr.
1	1957 / III-23a	paal nr. 13	-	86	1618-1533
2	1957 / III-23b	paal nr. 14	± grens**)	167	1669-1503
3	1957 / III-23s	plank nr. 4	11	82	1564-1485
4	1957 / III-23r1	plank nr. 3	13 + ≥5***)	60	1542-1483

Tabel 1. Uitkomst van dendrochronologisch onderzoek van het tempeltje van Barger-Oosterveld.

*) naar Waterbolk en Van Zeist 1961, fig. 4 en 5.

***) er ontbreken naar schatting 5-10 ringen tot de spintgrens.

****) de jongste ringen op dit monster zijn sterk samengedrukt en vervormd; het was niet meer mogelijk deze te meten.

De jongste ring die in de monsters aanwezig is, dateert dus uit het jaar 1483 v.Chr. Dat wil echter niet zeggen dat de tempel in dat jaar gebouwd is. Nergens is namelijk een wan- kant vastgesteld, met andere woorden: voor de berekening van de 'bouwdatum' moet ook nog een schatting van de ontbrekende spintringen worden opgenomen. Voor de bere- deeerde schatting van het aantal ontbrekende spintringen wordt uitgegaan van een gemid- deld aantal spintringen van 16 ± 5 bij een boom tot 100 jaar oud, 20 ± 6 bij een boom van 100-200 jaar oud en 26 ± 8 bij een nog oudere boom. Als in het monster helemaal geen spinthout aanwezig is, weet men natuurlijk niet hoeveel ringen kernhout ontbreken en ligt de veldatum een x-aantal jaren na de einddatering + de schatting van het ontbrekende aantal spintringen. Wanneer we de op deze basis de ontbrekende jaarringen toevoegen, levert dat het volgende beeld op (tabel 2).

monster	einddatering	schatting ontbrekende spintringen	veldatum
1	1533 v.Chr.	$+ \geq 20 \pm 6$	na 1513 v.Chr. ± 6
2	1503 v.Chr.	$+ (5-10) + 20 \pm 6$ ca.	1476 v.Chr. ± 6
3	1485 v.Chr.	$+ 9 \pm 6$	1476 v.Chr. ± 6
4	1483 v.Chr.	$+ \geq 5$ (tot max. 13)	1478-1470 v.Chr.

Tabel 2. De interpretatie van de vier metingen aan het tempeltje van Barger-Oosterveld.

Monster 1 is het vaagst, maar omdat de meting een hoge correlatie met monster 2 heeft – en dus mogelijk van dezelfde boom afkomstig is – is het aannemelijk dat de veldatum ook op ca. 1476 v.Chr. ± 6 ligt. Ring concludeerde op grond van deze gegevens dat een gemeenschappelijke veldatum voor de vier gemeten monsters ligt tussen 1478 en 1470 v.Chr. Rond deze jaren moet het tempeltje dus gebouwd zijn. Daarmee is het tempeltje dus zo'n 120 jaar ouder dan het zuidelijk planken voetpad, een veenweg die ongeveer 650 m ten noorden van het tempeltje is aangetroffen en die een dendrochronologische date- ring heeft van rond 1350 v.Chr. (Casparie 1987, 49).

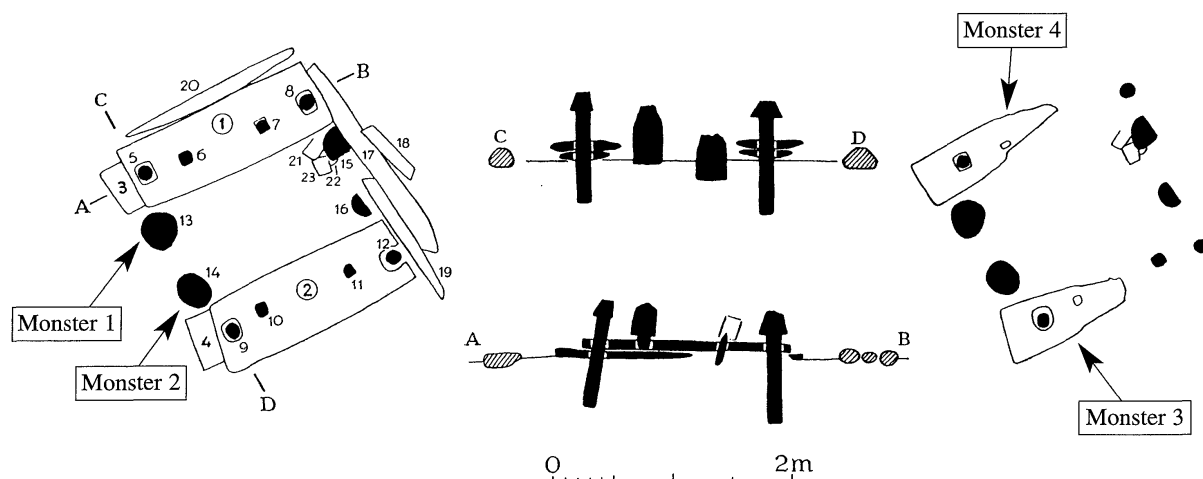

Fig. 2. De plattegrond van het tempeltje van Barger-Oosterveld, met daarop aangeduid de onderdelen die voor de dendrochronologische datering gebruikt zijn. Basistekening uit Waterbolk en Van Zeist 1961.

Rituele bijl?

Waterbolk en Van Zeist (1961, 18) gaan in hun artikel ook in op de kasporen die op de planken van het tempeltje herkenbaar zijn. Die sporen hebben een breedte van 7 cm en meer. Zij merken op dat de meeste bijlen uit de midden-bronstijd doorgaans een geringere breedte hadden. Ze sluiten niet uit dat er voor de bouw van het tempeltje wel eens 'een archaïstische rituele bijl' gebruikt zou kunnen zijn, met andere woorden een oud, wellicht zeer oud type, een type dat niet meer courant was. Nu we een nauwkeurigere datering voor het tempeltje hebben en de catalogus van bronzen bijlen uit Nederland inmiddels tot aan de late bronstijd gevorderd is (Butler 1990; id. 1995-1996; Butler en Steegstra 1997-1998), is het tijd om het probleem van de brede snede opnieuw aan de orde te stellen. Wellicht dat de vraag met welk type bijl het hout bewerkt is nu wel bevredigend beantwoord kan worden.

In de tijd dat het tempeltje opgericht werd, de 15de eeuw v.Chr., kwamen de eerste hielbijlen in gebruik (Butler en Steegstra 1997-1998, 268). Het gaat dan om enkele Noord- en West-Europese typen, met andere woorden bijlen die niet als lokale producten kunnen worden geïdentificeerd, maar als importen. Butler en Steegstra verwijzen naar hun cat.nrs. 178 en 191-212. Nr. 178, een bijl van het type Iismoor/Neukloster, is wel in Drenthe gevonden, maar de snede is niet breder dan 5,3 cm. Die komt dus niet in aanmerking. De andere vroege typen, waaronder een groot aantal hielbijlen van het type Acton Parc, hebben wel snedes die aan de vereiste afmeting voldoen: cat.nr. 192 (7,3 cm), nr. 193 (7,35 cm), nr. 198 (7,15 cm), nr. 201 (7,7 cm), nr. 203 (7,6 cm), nr. 204 (7,65 cm) en nr. 205 (7,35 cm). Al deze bijlen zijn echter gevonden in Zuid-Holland (met uitzondering van de eerstgenoemde maken ze deel uit van het beroemde depot van Voorhouten). Dit type met zijn uitzonderlijk brede snede is tot op heden niet uit Noord-Nederland bekend. Het ligt dan ook niet direct voor de hand dat een dergelijke bijl voor het tempeltje gebruikt is².

Butler en Steegstra merken verder op dat in de 15de eeuw de randbijlen van het type Oldendorf ook nog in gebruik zullen zijn geweest. Wanneer we de informatie over de snedebreedtes van deze groep - waartoe ook de Ekehaar-variant behoort - op een rij zetten, komen we niet verder dan 5,6 cm (het grootste in Noord-Nederland gevonden bijltje heeft slechts een breedte van 4,9 cm). Ook dit bijltype valt dus af. Hetzelfde geldt voor de randbijlen van het type Mägerkingen: we kennen ze wel uit Drenthe, maar de snedebreedte is, met ca. 4 cm, veel te klein.

Inmiddels zijn we al in de 17de/16de eeuw v.Chr. aangeland. Uit die tijd kennen we uit Nederland een achttal geïmporteerde randhielbijlen, toe te schrijven aan de typen Bannockburn, Caverton en Plaisir. Twee ervan hebben de vereiste snedebreedte - Butler en Steegstra cat.nrs. 151 en 156 - maar de vindplaatsen liggen niet in Noord-Nederland. Een speurtocht langs de geknikte randbijlen, randbijlen met lage randen en hoge randen levert ook al geen bevredigend antwoord op: de snedebreedte is doorgaans (veel) te klein en in die schaarse gevallen dat de 7 cm bereikt wordt, ligt de vindplaats stevast niet in Noord-Nederland, wordt er getwijfeld aan de echtheid (type Wijchen, cat.nrs. 65-68) of is de snede zo uitzonderlijk groot (type Fussgönheim, cat.nr. 71, ruim 11 cm) dat het betreffende bijltype niet in aanmerking lijkt te komen.

Wanneer we dan nog een stap terugdoen in de tijd, komen we uit bij de bijlen met lage randlijsten en de vlakbijlen uit het eerste deel van de bronstijd, dus rond 2000 v.Chr., zo'n

500 jaar voor de bouw van het tempeltje. Onder de in Nederland gevonden vlakbijlen bevinden zich enkele exemplaren met een snedebreëte van 7 cm of meer. Butler en Steegstra noemen allereerst drie exemplaren van het type Bygholm die helemaal aan het begin van de bronstijd staan, eventueel nog in de laat-neolithische klokbekerfase. Ze hebben een snedebreëte van respectievelijk 7,1 (cat.nr. 2), 7,7 (cat.nr. 3) en 7,7 cm (cat.nr. 4). De enige vlakbijl van het type Alheim heeft een snede van 7,25 cm (cat.nr. 7). De genoemde bijlen zijn allemaal gevonden in Zuid- en Midden-Nederland. Cat.nr. 13 is een aan het Engelse type Migdale verwante vlakbijl met een snedebreëte van 7,5 cm, afkomstig uit het depot van Wageningen. Cat.nr. 18, met een breedte van 7,2 cm, hoort ook tot die groep en is eveneens afkomstig uit Midden-Nederland. Cat.nr. 20 is een bijl met lage randlijsten - van 'Saxisch' type - en een snedebreëte van 6,9 cm. De vindplaats is onbekend. Volledigheidshalve noem ik hier tenslotte ook nog de 'dubbelbijl' uit Escharen, prov. Noord-Brabant (cat.nr. 11). De beide uiteinden van deze voor Nederland unieke bijl hebben een snede van meer dan 7 cm.

Het resultaat van deze zoektocht in het Nederlandse bijlenbestand is helaas niet minder vaag dan dat van Waterbolk en Van Zeist 40 jaar geleden. Het hout van de tempel is met een uitzonderlijk grote bijl bewerkt. Geen van de lokaal gegoten bijlen uit de 15de eeuw of de eeuwen daarvoor had een breedte van 7 cm. Op grond van onze huidige kennis lijkt het dan ook aanemelijk dat bij de bouw van het tempeltje gebruik gemaakt is van een bijl van uitheems type.

Een parallel?

Is het tempeltje van Barger-Oosterveld uniek? Als we Alfred Dieck, die vooral bekend is door zijn studies over veenlijken, mogen geloven niet. Het is al weer meer dan tien jaar geleden dat hij een wel heel bijzondere veenvondst beschreef in het tijdschrift *Telma* (Dieck 1987), namelijk een structuur die een zekere verwantschap met het Drentse monument lijkt te vertonen. In zijn artikel citeert Dieck een beschrijving uit een dagboek van een medicus genaamd Dr. Reiber. In 1930 bevond dat dagboek zich in handen van Dr. H. Plischke, die toen in Göttingen doceerde. Ik geef Diecks citaat hieronder volledig en onvertaald weer (Dieck 1987, 112).

'In der Grafschaft Bentheim wurde 1915 ein Schädelnest von 7 Köpfen gefunden. Die Hinterhauptslöcher zeigten alle zur Mitte, also die Kinnlade zur Mitte. Das Moor hatte die Haut und auch einen Teil der Knochen sehr gut erhalten. Bei allen 7 Köpfen fehlten aber die Kopfhaare. Bei einigen waren Ritzungen in der Schädelknochenhaut als Zeichen, daß Skalpieren vorliegt. Halswirbel wurden nicht gefunden. Vom Provinzialmuseum in Hannover wurden die Köpfe der Zeit um 1000 vor Christus zugewiesen. Die Köpfe lagen nämlich auf einer Sandschicht von etwa 10 cm Dicke, und bildeten den Mittelpunkt dieses Sandquadrates von über 10 m Seitenlänge. Rings um den Sand staken zaunartig Naturknüppel aus Eschenholz. Genau nach Nord und Süd waren etwa 1 m breite Durchgänge freigelassen. Sie wurden von kräftigen Holzsäulenstümpfen flankiert, unter denen Steinplatten als Fundament lagen. Es muß sich also um einen schweren Überbau gehandelt haben. Genau in West und Ost standen gleiche Holzsäulenstümpfe auf Platten, auch etwa 1 m auseinander. Im Südeingang lag quer ein grünbraunes Schwert, daß zur Datierung diente. Im Nordeingang lagen etwas westlich in einem schwarzblau-

schwarzblauschwarzblauen (sic! W.v.d.S.) Umhang eingeschlagen die 7 Skalpe. In der Mitte lag ein großes Ochsenhorn mit einer Doppelkette am Ende mit einem Stöpsel und einem Trompetenmundstück. Darüber lag ein dick mit schwarzblauer Schicht bedeckter korbgeflochtener und mit Leder bezogener Schild in fast kreisförmiger Form. Im Nordeingang östlich lag ein Zopf aus 3 über 1½ m langen Schlangen.

Über allem lagen unregelmäßig geformte Feuertörfe zu einer gut 30-35 cm dicken waagerechten Schicht. Darüber kamen 3-4 cm dicke Steinplatten. An den Rändern, aber innerhalb der Eschenholzknußel, waren schmale Steinplatten zu einer Art Mauer auf die den Boden bildenden Steinplatten gelegt. In der Mitte war ebenfalls aus Steinplatten ein Quadrat von etwas über 60 cm innerer Öffnung errichtet, das mit Feuertörfen ausgefüllt war. Dazwischen steckten Holzstümpfe aus gutbearbeitetem Eschenholz von über 50 cm Länge. Weil das Steinquadrat nur etwa 35-40 cm hoch war, ragten die Stümpfe in die darunterliegenden Feuertörfe. Rings um den inneren Steinbau lagen wirt durcheinander grünliche Fibeln und sonstiges Kleingerät. Auf dem Plattenfußboden war gewachsenes Moor. In diesem Moor lagen Balkenreste, vermutlich des Aufbaues, und zwei deutlich in eine Spitze auslaufende Balkenenden mit erkennbaren rechteckigen Holzapfen, 'bogig' gehauen.'

Dieck spreekt het vermoeden uit dat Reiber een en ander niet zelf heeft gezien, maar dat zijn bron wellicht de opgraver was. Het bewuste dagboek zou ook schetsen hebben bevat. Dieck tekende ze over en bewerkte ze voor zijn publicatie ('Die von mir gefertigten Rekonstruktionszeichnungen enthalten - mit nicht unterbrochenem Strich gezeichnet - die Originalskizzen von Dr. Reiber'). Ze maken duidelijk dat hij zich bij de reconstructie heeft laten inspireren door het tempeltje van Barger-Oosterveld en de antropomorfe planken uit het Wittemoor in de omgeving van Oldenburg, Nedersaksen (Hayen 1971) (fig. 3). Dieck plaatst de vondst rond 1000 v.Chr. Hij verwijst hierbij naar het tekstgedeelte waarin vermeldt wordt dat het museum in Hannover het zwaard een dergelijke ouderdom toekende. Zoals zo vaak met Diecks vondstberichten het geval is, is het moeilijk 'Wahrheit' en 'Dichtung' te onderscheiden. Het bericht is te mooi om waar te zijn: een 'nest' met niet minder dan zeven schedels, een reeks bijbehorende skalpen, een schild, een zwaard, fibulae, een hoorn met kettingen en een stop op het uiteinde, een aantal ineengevlochten slan-

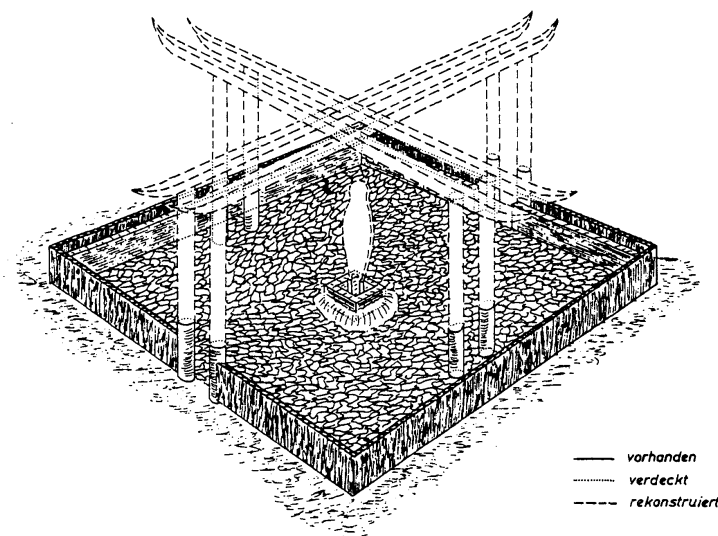

Fig. 3. De reconstructietekening van het 'Moorheiligdom van Bentheim' zoals weergegeven door A. Dieck (1987).

genhuiden, om over de stenen vloer van 'de tempel' nog maar te zwijgen. Een hoorn en fibulae, zo die al gevonden zijn, wijzen eerder naar veel latere perioden (ijzertijd/Romeinse tijd) dan naar de bronstijd.

De genoemde Dr. Reiber komen we ook in andere publicaties van Dieck tegen. Reiber zou namelijk nog veel meer informatie over veenvondsten hebben vastgelegd. In al die gevallen blijkt het te gaan om onalledaagse, om niet te zeggen fantastische meldingen zoals getatoeërde veenlijken (Dieck 1976) en gezichtsmaskers die van de huid van mannelijke bovenbenen gemaakt zouden zijn (Dieck 1975-1976, 82). Een van die gezichtsmaskers zou zelfs in de provincie Groningen gevonden zijn, en wel in 1889 in het Jipsinghuizerveld. De ogen, neus en mond waren door een fijn lederen bandje afgezet³.

Ik heb in een andere context al gewezen op de bezwaren die aan de publicaties van Alfred Dieck kleven (Van der Sanden 1993; id. 1996, 62-70). De vondsten die hij beschrijft zijn vaak zo exotisch, zijn bronnen zo vaak oncontroleerbaar, dat we ze zonder bevestiging van andere zijden wellicht maar beter kunnen vergeten⁴.

Uit Denemarken kennen we overigens wel plattegronden van gebouwtjes uit de bronstijd die een rol gespeeld hebben bij rituele handelingen. Ze zijn gevonden bij opgravingen bij Jægerpris (Lomborg 1957) en Sandagergård (Kaul 1985; id. 1987), beide in Seeland gelegen. De betreffende gebouwtjes lagen echter niet in het veen maar op het droge en verder lijken ze nauw geassocieerd met het grafbestel. Voorlopig blijft de tempel van Barger-Oosterveld dus nog uniek.

Symboliek

De uitzonderlijk gevormde bovenliggers vormen één van de meest intrigerende onderdelen van het tempeltje. De vraag is wat zij te betekenen hebben. Wanneer men naar elke ligger afzonderlijk kijkt, zou men er heel goed schepen in kunnen zien, waarbij de uitsteeksels dan de voor- en achtersteven voorstellen. Schepen zijn geen onbekend verschijnsel in de Noordwest-Europese bronstijd-iconografie. Recentelijk heeft Flemming Kaul, conservator bij het Nationaal Museum in Kopenhagen, getracht de talrijke afbeeldingen op bronzen voorwerpen - voornamelijk afkomstig van Deense bodem - op zinvolle wijze te ordenen in een schema dat de kosmologische opvattingen van de Noordwest-Europese bronstijd-mens zou kunnen weergeven (Kaul 1998). Het schip speelt hierin een hoofdrol, want het vervoert de zon niet alleen overdag langs de hemel maar ook door het duister van de nacht. Kaul gaat ervan uit dat de door hem gereconstrueerde kosmologie over een groot deel van Noordwest-Europa verspreid was. Uit Nederland kennen we echter geen aanwijzingen daarvoor in de vorm van afbeeldingen op bronzen voorwerpen of stenen⁵. De vier vermeende schepen van het tempeltje zouden dus alleen staan. Wellicht past de steenkrans ook nog in deze zonnelymboliek.

Er is ook nog een andere visie mogelijk op de opvallende bovenliggers. Wanneer men de aandacht alleen op de hoeken richt, wordt het beeld opgeroepen van runderhorens. Runderhorens figureren prominent onder de Drentse veenvondsten (Prummel en Van der Sanden 1995; Van der Sanden 1997, 136-138). Deze en andere vondsten, o.a. van houtsnijwerk uit het Bolleveen bij Zeijen, wijzen op een grote sociale en ideologische betekenis van rundvee in de inheemse samenlevingen van prehistorisch Drenthe (zie ook Van der Sanden in druk). De horens van het tempeltje passen naadloos in dit patroon. Dat de Drentse boeren met hun runderen onder een en hetzelfde dak woonden, hoeft dan ook niet te verbazen.

Vanzelfsprekend zouden we graag willen weten wie het tempeltje gebruikt hebben. Die vraag laat zich niet eenvoudig beantwoorden. Het tempeltje mag dan uniek zijn, in wezen is het maar een eenvoudig bouwsel dat geen al te grote samenwerking veronderstelt. Ik acht het dan ook zeer aannemelijk dat het gebruikt werd door een kleine lokale boerengemeenschap die op de Hondsrug woonde, zeer waarschijnlijk zelfs de bewoners van de ruim 2 km naar het westen gelegen nederzetting Agelslo-Emmerhout. Er is niets wat er op wijst dat een regionale elite betrokken was bij de rituelen die daar in het veen zullen zijn uitgevoerd⁶.

NOTEN

¹ De in het artikel van Waterbolk en Van Zeist gepubliceerde datering (1045 ± 65 BC) is later gecorrigeerd tot het getal dat hier is weergegeven (vgl. Lanting en Mook 1977, 127).

² De enige in Noord-Nederland gevonden hielbijl met een breedte van 7 cm – een bijl uit Weende, gem. Vlagtwedde in de provincie Groningen (Butler en Steegstra 1997-1998, cat.nr. 419) - is een regionaal product dat niet ouder dan de 14^e eeuw v.Chr. zal zijn.

³ Dit is overigens niet het enige Nederlandse gezichtsmasker dat Dieck noemt in zijn overzicht. Hij vermeldt ook een masker uit het Vledderveen bij Onstwedde (Dieck 1975-1976, 77-78). Dit masker lag in of bij een bandkeramische pot die vergezeld ging van een *Schuhleistenkeil*. Dit alles bevond zich onder een reeks piramidevormig opgestelde takken. De vondst zou gedetermineerd zijn door Jacob-Friesen en aangekocht door ene Speckmann uit Hannover.

⁴ Opmerkelijk is ook dat Dieck schrijft dat hij het dagboek van Reiber in 1930 heeft ingezien, maar het schedelnest vervolgens niet vermeldt in zijn eerste en enige veenlijkencatalogus (Dieck 1965). De vroegste vermelding van de Bentheimer vondst die ik tegenkwam is die in Anger en Dieck 1978, 175-176.

⁵ Er is wel een ijzeren scheermes uit Sittard bekend met de afbeelding van een schip (Kaul 1998, 190 en 276-277), maar aan de authenticiteit van het in 1950 ontdekte artefact mag worden getwijfeld (het werd nagenoeg voor de deur van het lokale museum aangetroffen).

⁶ De auteur is Susan Mellor, St.-Odiliënberg, zeer erkentelijk voor het corrigeren van de Engelse samenvatting.

LITERATUUR

- Anger, S en A. Dieck 1978: Skalpiere in Europa seit dem Neolithikum bis um 1767 nach Chr. - eine Materialsammlung, *Bonner Hefte zur Vorgeschichte* 17, 153-240.
- Butler, J.J., 1990: Bronze Age metal and amber in the Netherlands (I), *Palaeohistoria* 32, 47-110.
- Butler, J.J., 1995-1996: Bronze Age metal and amber in the Netherlands (part II:1) - Catalogue of flat axes, flanged axes and stopridge axes, *Palaeohistoria* 37/38, 159-243.
- Butler, J.J. en H. Steegstra 1997-1998: Bronze Age metal and amber in the Netherlands (II: 2) - Catalogue of the palstaves, *Palaeohistoria* 39/40, 163-276.
- Casparie, W., 1987: Bog trackways in the Netherlands, *Palaeohistoria* 29, 35-65.
- Dieck, A. 1965: *Die europäischen Moorleichenfunde (Hominidenmoorfunde)* I, Neumünster.
- Dieck, A., 1976: Tatauierung in vor- und frühgeschichtlicher Zeit, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 6, 169-173.
- Dieck, A., 1975-1976: Gesichtsmasken aus menschlicher Oberschenkelhaut im vor- und frühgeschichtlichen Europa, *Die Kunde* N.F. 26/27, 77-86.
- Dieck, A., 1987: Das Moorheiligtum von Bentheim aus der Jüngerer Bronzezeit, *Telma* 17, 109-127.
- Hayen, H., 1971: Hölzerne Kultfiguren am Bohlenweg XLII (Ip) im Wittemoor (Gemeinde Berne, Landkreis Wesermarsch), *Die Kunde* 22, 88-123.
- Kaul, F., 1985: Sandagergård – a Late Bronze Age cultic building with rock engravings and menhirs from northern Zealand, Denmark, *Acta Archaeologica* 56, 31-54.
- Kaul, F., 1987: Kultbygning fra bronzealderen – med helleristningssten, bautasten og urnegrave, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 47-62.
- Kaul, F., 1998: *Ships on bronzes - a study in Bronze Age religion and iconography*, Kopenhagen.
- Lanting, J.N. en W.G. Mook 1977: *The pre- and protohistory of the Netherlands in terms of radiocarbon dates*, Groningen.
- Lomborg, E., 1957: En højgruppe ved Ballermosen, Jægerpris - gravfund, hustomt og højryggede agre fra Ældre Bronzealder, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og historie* 1956, 144-203.
- Prummel, W. en W.A.B. van der Sanden 1995: Runderhoorns uit de Drentse venen, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 112, 84-131.

- Sanden, W.A.B. van der, 1993: Alfred Dieck und die niederländischen Moorleichen: einige kritische Randbemerkungen, *Die Kunde* N.F. 44, 127-139.
- Sanden, W.A.B. van der, 1996: *Vereeuwigd in het veen; de verhalen van de Noordwest-Europese veenlijken*, Amsterdam 1996.
- Sanden, W.A.B. van der, 1997: Aardewerk uit natte context in Drenthe: het vroeg- en laat-neolithicum en de de vroege brons-tijd, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 114, 127-141.
- Sanden, W.A.B. van der, in druk: From stone pavement to temple – Ritual structures from wet contexts in the province of Drenthe, the Netherlands, in B. Purdy (ed.), *Papers of the Wetlands Archaeology Conference (Warp in Florida), dec. 1-5 1999*, Gainesville.
- Waterbolk, H.T. en W. van Zeist 1961: A Bronze Age sanctuary in the raised bog at Barger-oosterveld (DR.), *Helinium* 1, 5-19.
- Zeist, W. van en H.T. Waterbolk 1960: Een houten gebouwtje uit de bronstijd in het veen bij Barger-oosterveld, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 78, 199-204.

SUMMARY

The Bronze Age sanctuary of Barger-Oosterveld

In 1957 the remains of a small building were found in the Bourtangter Moor. A C14 date obtained shortly after the discovery places the structure in the Middle Bronze Age: 3240 ± 65 BP (i.e. 1683-1403 calBC; 2σ). Recent dendrochronological analyses have yielded a more exact date. We now know that the timber that was used to build the structure came from trees that were felled between 1478 and 1470 BC. The wood of the temple was worked with a bronze axe with a cutting edge of 7 cm, which is exceptionally large. This suggests that an axe of non-local manufacture was used.

In 1987 Alfred Dieck, well known for his research into European bog bodies, published a structure that would seem to show some resemblance to the Barger-Oosterveld temple. It is said to have been discovered in the Bourtangter Moor, near Bentheim, in 1915. It is described as having measured 10 x 10 m and allegedly yielded finds including a bronze sword, brooches, a shield, a horn and, on top of all this, a nest with no less than seven skulls. The source he quotes however seems to be fairly unreliable. It is therefore best to forget about this parallel, at least until further evidence is obtained to show that it indeed existed. Until that time the small Barger-Oosterveld sanctuary may without exaggeration be termed unique.

The horn-shaped projections are one of the most intriguing parts of the sanctuary. Two possible explanations are discussed: 1. each individual beam represents a ship, the projections being the stem and the stern, and 2. each corner represents a pair of cattle horns. The latter interpretation is considered to be the most likely, as the bogs in Drenthe have yielded many finds which can be associated with cattle.

A final question that is addressed is: who used the sanctuary? This question is, of course, difficult to answer. The site was probably visited by a local community. There is nothing to indicate that an elite was involved in the religious acts that took place at this site.

Dr. W.A.B. van der Sanden
Provincie Drenthe
Postbus 122
NL-9400 AC Assen
w.sanden@drenthe.nl